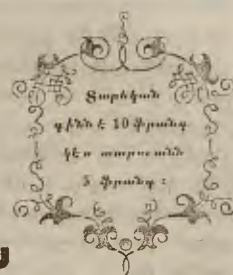

ԵՐԽՈՊԱ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 6.

1860

Գ. ՀԱՏՈՐ

ՄԱՐԻԱՄ ՍԹՈՒԵՐԹ ԵՒ ՍԹՈՒԵՐԹԵԱՆՔ

Գ. ԼՈՒԻՍ Զ.

Մարիամ Սթոուերթին մանկութեան տունն Սկովտիայի մէջ հոգած շփոթութիւնն ունի: Մարիամ Սթոուերթ Գաղղիոս կը տարուի:

արիամ Սթոուերթին ծնունդը հրապարակական տօններով եւ ուրախութիւններով չտօնուեցաւ, իր մօրն արցունքովն աշխարհք եկաւ, եւ գերեզմանի մը առջեւ աչքերը բացաւ, որն որ իր հայրը Յակովբ Ե. ծածկած էր: Սկովտիայի սուգն իր որրոցը տրամու-

թեան շղարշ մը մանկութեան ճակատը կը պատէր, մի եւ նոյն ատեն թշնամի կողմնակցութիւն մը իր անձ-

նական եւ շահանգիր գիտաւորութիւններն յառաջ տանելու մտքը, երկպառակութեան եւ պատեւազանի ջահը ձեռք առած տխուր ասպարէզ մը կը պատրաստէր անոր: Երկու հօգը եւ բաղմամբ կողմնակցութիւնը թաղաւորական տղուն քով շարունակէր կենացին, որը հայրենիքն Անգղիացեաց ձեռքը մատնելու, եւ որը Գաղղիացեաց պաշտպանութեան տակ ձգելու պատրաստական: Մէկալ գիէն երկիրը խռովութեան եւ շփոթութեան եւ արտաքիններէն յարձակում կրելու վտանգի մէջն էր:

Պարապ տեղ Յակովբ Ե. կտակին մէջ իր վերջի կամքը բացայայտ դրած էր, պարապ տեղ իր դուստրն եւ ամուսինը աւապանոյն յանձնած էր, որոնք իր մահուան ատեն անկողնոյն չորս կողմը շարունակեցած էին: Հաղիւ թէ գոթախոթ թագաւորն աչքերը գոցեց, իր ամէն ինքիքներն, յանձնարարութիւններն եւ փոխադարձ խոստումներն ի գերեւելան: Երբոր Պիթն կարգինալը թագաւորին մեռնելէն ետեւ կտակը բացաւ, որուն մէջ երկրին կառավարութիւնն իրեն եւ ուրիշ երեք մեծերուն կը յանձնուէր, մտիկ ընող չեղաւ, ոմանք սուտ կամ շինծու համարեցան աս կտակը, իսկ ոմանք ալ չուղեցին ընդունիլ: որովհետեւ մէջը որոշուած երեք անձինքն իրենց ուղած մարդիկը չէին: Իտինպուրկ քաղքին մեծերէն քանի մը հոգի ժողովուելով, Յակովբ Հե-

միթըն Արրան կոմսը կառավարութեան գլուխ դրին, եւ ի դիպուածի որ նորածին թագուհին մեռնելու ըլլայ գահը նստելու իրաւունք ալ տուին, թագաւորական տան ամենէն մերձաւոր ըլլալուն համար: Պիթն կարգինալը չկրնալով ասիկայ խափանել առ ժամանակ մը զիջաւ (1543 Յունուար 16):

Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորն Սկովտիայի մէջ իրաց մէկէն փոփոխութիւն լուրն առնելուն պէս միտքը դրաւ որ երկու թագաւորութիւնները մէկ թագաւորի տակ միացնէ, եւ իր Եղուարդ որդին նորածին Սկովտիայի թագուհւոյն հետ ամուսնացնէ, ասոր հետեւութիւնն ան կ'ըլլար որ ինքն անմիջապէս իբրեւ բնական եւ մերձաւոր խնամակալ Սկովտիայի կառավարութիւնը ձեռք կ'առնուր: Ասոր համար խորհուրդ հարցուց Գէորգ Տուկլաս եւ Անկաս կոմսերուն, որոնք շատ ատենէ ի վեր Անգղիա իր թողակով կ'ապրէին, նոյնպէս Սորուէ-Մուր գոթախոթ պատերազմին մէջ գերի ինկած Մաքսուէլ, Կլեմինկ, Սոմերսէթ, Օլիվերթ եւ Կրէյ ատենակալաց միտքը փնտռեց: Սկովտիայի երկուքը շնորհապարտութեան պատճառաւ, իսկ վերջիններն աղատութեան յոսով գործքին յաջողութեան գործակից ըլլալու խոստում տուին, եւ պատանդ դնելով անմիջապէս Իտինպուրկ գացին, խոստանալով որ եթէ իրենց խորհուրդը չյաջողի նորէն եւս դառնան:

Այսոնց Սկովտիա գալովն երկրին վիճակը բոլորովն փոխուեցաւ: Այնուականք երկու մաս բաժնուելով Գաղղիացեաց եւ Անգղիացեաց զորաւոր կողմնակցութիւն կ'ազմեցին: Անգղիական կողմնակցութիւնն որուն գլուխն էր Անկաս կոմսը նոր եկածներով շատ զօրացաւ, թէպէտ եւ անոնցմէ շատերը միայն իրենց Անգղիա թող տուած որդիքն եւ ազգականներն աղատելու համար Անգղիայի թագաւորին կողմը կը բռնէին: Իսկ Գաղղիական կողման գլուխն էին մայր թագուհին (Մարիամ Սթոուերթին մայրը), Կարգինալը, Հանթլի եւ Արճէյլ կոմսերը: Ասոնց կողմն էին նոյնպէս կղերականք եւ կրօնական նորագութեանց հակառակորդները, դարձեալ ասոնց կողմը կը միտէր նաեւ ժողովուրդը, սովորութեամբ եւ անձնական շահուն համար Անգղիացեաց ազդեցութիւնն ասելով:

1543ին Մարտի 13ին Սկովտիայի խորհրդանոցը ժողովելով Հենրիկոսին կողմնակիցքն անոր միտքը դրած խորհուրդը յառաջ բերին: Բայց Անգղիացեաց թագաւորին անհամբերութիւնը Սկովտիա Անգղիայի հետ միացնելու խորհուրդը ի գերեւ հանեց: Պատահեց որ Սկովտիայի մատաղ թագուհին իր ձեռքն յանձնուի մինչեւ որ ամուսնութեան հարկաւոր եղած տարիքն հասնի, եւ միանգամայն կը պնդէր որ Սկով-

տիայի ամենէն զօրաւոր բերդերն իրեն տրուին: Աս պահանջումը Սկովտիացիացի նախանձայուզութիւնն, ազատութեան եւ անկախութեան վրայ ունեցած նկարագրական սերը գրգռեց: Աղքատ հասարակ համագումարը որ Հենրիկոս Ը. ամուսնութեան պատրուակաւ Եղուարդ Ա.ին պէս, որն որ նման պարագաներուն մէջ Սկովտիա նուաճել կ'ուզէր, Սկովտիա Անգլիայի հետ միացնելու միտք ունի: Ան աղետականներն որոնք իրենք զիրենք անոր դիտաւորութեանց նպաստամտոյց ըլլալու պարտաւորած էին աս ապաժաման պահանջմանց համար իրմէ պաղեցան: Սատէր անուն Անգլիայի գեսպանին առանց ակնածութեան ըսին որ ազգը չեկրնար տանիլ որ իրենց թագուհին Հենրիկոսին խնամակալութեան տակ դրուի, եւ իրենց սպաներն ասանկ բանի մը համար ոչ երբեք զենք կ'առնուն, նոյն իսկ պառաւունք իրենց իլերով կը զենին եւ ճամբաներուն քարերն ալ ոտք կ'ելնէն ու բողբոք կը կարդան:

Խորհրդանոցը Եղուարդին նորածին թագուհւոյն հետ ամուսնանալուն հաւանութիւն տուաւ, բայց թագուհւոյն ու անոր տղայութեան ատեն թագաւորական կառավարութեան եւ Սկովտիայի ամէն զօրաւոր տեղերուն Հենրիկոսին ձեռքը յանձնելու առաջարկութիւնը բացարձակապէս մերժեց: Անգլիայէն Հենրիկոս երկայն ատեն դէմ դնելէն ետեւ երկու տէրութեանց մէջ խաղաղութեան դաշինք դրուեցաւ (1543, 1 Յուլ.) եւ որոշուեցաւ որ Մարիամ Եղուարդին հետ ամուսնանայ եւ տասը տարւան եղածին պէս Անգլիա խրկուի:

Ասանկ Սկովտիայի թագաւորաց անուական դստերը հետ ուղածուն պէս վարուելու համար անոր չափահաս ըլլալուն չէին սպասեր հազա որոշումներ կ'ընէին իր ապագայ վեճակին վրայ առանց իրեն բան մը հարցնելու, ոչ իր սրտին եւ ոչ ալ իր ապագայ զգածմանց միտ դնելով: Ասի թագաւորաց բախտն է. իրենց տէրութեան վրայ ունեցած վերին իշխանութեան համար, հարկ կը համարուի որ իրենց ընտանիքէն աւելի մանաւանդ թէ նոյն իսկ իրենց անձէն աւելի տէրութեան միտ դնեն: Թէ որ Մարիամ Եղուարդին հետ ամուսնանար, անտարակոյս իր գլուխը կրկին թագով կը պսակուէր, ու Անգլիայի յաջորդ մը կը թողուր: Բայց Մարիամ ասանկ դէպքի մէջ իր տղայութիւնը Անգլիայի արքունեաց ապականեալ պալատականաց մէջ պիտի անցընէր, որոնք քիչ մը ստրկի համար իրենց խիղճը ծախու կը հանէին, եւ հոն միանգամայն մոլեռանդն ամուսնոյ մը ձեռք ինջալով որուն կրօնական նախանձայուզութիւնը Տօրմէն շատ աւելի էր, անշուշտ իր հարց ուղղափառ հաւատքը կը կորսնցընէր, մանաւանդ ան հասակին մէջ ուր իր սեպհական բանաւորութեամբը չէր կրնար ինք զինքը կառավարել: Արօնական նորագութեանց խաբէական լուսով շլացած Հենրիկոսին դրած մարդկային կրօնը կ'ընդունէր, զորն որ աղէկ մտածող Անգլիացի մը հազիւ կրնայ հիմայ նոյնը պաշտպանել: — Բայց աս ասանկ չեղաւ. Աստուած զՄարիամ ասանկ կրօնական մոլորութենէ ազատ պահեց: Քանի մը տարիութեամբ ըրած պակտութիւններն իր երկայն ատեն քաջածնելով ըստ բաւականին քաւեց:

Անգլիական կողմնակցութեան հակառակ որն որ Հենրիկոսին կամացը համեմատ ամուսնութեան դաշինքը զնկ տուած էր, մայր թագուհին եւ կարգինայն ուրիշ աւելի զօրաւոր կողմնակցութեան գլուխ եղած էին, որն որ ուղղափառ հաւատոյ եւ գաղղեական նիդակակցութեան պաշտպան էր, եւ աս ամուսնութեան դէմ էին: Արարիւնային աղբեղութեամբ

խնամակալը մայր թագուհւոյն հետ հաշտուելով խորհրդանոցին մէջ ստորագրուած ամուսնական դաշինքը մերժեց: Հենրիկոս խնամակալին խաբէայ վարմանց վրայ նաստիկ նեղանալով նաւատորմի մը եւ բանակ մը Սկովտիա խրկեց, որոնք ընդգիմութիւն չգտնելով Սկովտիայի մայրաքաղաքն եւ անոր նաւահանգիստն այրեցին ու շրջակայ տեղերը կողպատեցին: Մի եւ նոյն ատեն Ռալֆ Էվէրս եւ Պրիան Լաթուին կոմսից հրաման խրկեց որ սահմաններն յարձակին. ասոնք իրենց պաշտօնը կարելի անգթութեամբ կատարեցին: Իրենց ըրած աւերածոյն ծանուցագիրներն զարհուրելի են. առջի յարձակման ատեն 192 դասատակերտ այրեցին կամ փրուցին, 400 Սկովտիացի մեռցուցին եւ 800 հոգի գերի տարին. 10,000 արջառ, 12,000 ոչխար եւ 1000 ձի կապուտ ըրին. ուրիշ ծաւաւեցագրի մը համեմատ եօթը վանք, տասնուվեց դաստակերտ կամ գղեակ, հինգ աւան, 16 ջրաղացք եւ 3 հիւանդանոց փրուցին կամ այրեցին: Անգլիայի զօրավարաց դիւցազնական դործքերն Հենրիկոսին կատաղութիւնը քիչ մը իյնցուցած կ'երեւան, բայց իր Սկովտիայի մէջ ունեցած աղբեղութեամբ շատ վնաս բերին: Ինչու որ չէ թէ միայն բոլոր աղքատ անհաւան կոմսերն երկրէն դուրս հանելու ոտք ելան, այլ նաեւ ան կոմսերն ալ, որոնք ամուսնութեան կողմնակից եւ գործակից եղած էին հարսին այցելութիւն ընելու ասանկ կոշտ կերպին վրայ շատ նեղացան: Նոյն իսկ Տուկլաստեանք, որոնք Հենրիկոսին ամենէն աւելի կողմնակից էին, երկրին խեղճութիւնն եւ աւերը տեսնելով աղգին կողմն անցան, եւ խնամակալին հետ միանալով զօրք ժողովեցին: 1544ին Գեկտ. 14ին Սկովտիացիք Անգլիացիացի վրայ մեծ յաղթութիւն կանգնեցին. աս պատերազմին մէջ Անգլիացիացի Էվէրս եւ Լաթուին զօրավարներն եւ ուրիշ 1000 հոգի ինկան, շատերն ալ գերի բռնուեցան: Հենրիկոս աս պարտութեան վրայ շատ նեղացաւ եւ մանաւանդ Անկաս կոմսին շատ սպառնալիք տեղաց: Անկաս կոմսը Հենրիկոսին քոյրն իրեն կին ունենալով անոր մերձաւոր ինտիմ էր: Անկաս Հենրիկոսին սպառնալեաց նախատական պատասխաններ տուաւ. «Արդեօք մեր խնամին, ըսաւ, իմ վրաս անոր համար բարկացած է որ աղէկ Սկովտիացի եմ, եւ կամ թէ իմ նախահարցս վրէժխնդիր եղած եմ» Ռալֆ Էվէրս եւ Լաթուին սպաննելով որոնք Մելրոսին մէջ իմ նախահարցս գերեղմաններն աւերած են: Իմ նախահարցս ձեզմէ (Հենրիկոսէն) ընտիր մարդիկ էին եւ ես անոնց պատուոյն համար աւելի նուաղ գթութեամբ չէի կրնար վարուիլ. աս գործքերուս համար ինծի այնչափ բարկացած է եւ կենացս դարանակալ կ'ուզէ ըլլալ: Հենրիկոս թագաւորը կ'երեւայ որ քեզնի թէպէտ ստորտուները քիչ կը ծաննայ (քեզնի թէպէտ Տուկլաստեանց կալուածոց մէջ լերինք են), հոն տեղս անոր անգլիական բովանդակ բանակին կրնամ դիմանալ,,:

Պիթն կարգինալը եւ մայր թագուհին մտածելով որ զօրաւոր դրացի մը ամէն ճիգն ի գործ կը դնէ նորածին թագուհին բռնութեամբ կամ դաւաճանութեամբ ձեռք բերելու համար, խոհեմութիւն սեպեցին որ զթագուհին քաղքէն հեռացընեն եւ անմատոյց Մէնթէյթ լճին մէջ եղած կղզին տանին ուր տեղս դաստակերտ եւ վանք մը կար: Հոս տեղս Պիթն կարգինային միջնորդութեամբ նորածին թագուհւոյն կը թուութիւնն իր մօրը յանձնուեցաւ, որն որ իր ցեղին սեպհական եղած անվեհերութեան հետ թագուհւոյ մը հարկաւոր առաքնութիւններն ունէր: Ասիկայ իր դստեր դաստիարակութիւնը դիւրին ընելու համար Սկովտիայի երեւելի գերդաստան

ներէն նոյն անուամբ եւ հասակաւ չորս աղջիկ առաւ, որոնք նորածին թագաւորին հետ կենակից եւ սընդակից էին աս մենութեան մէջ մինչեւ որ 1548ին Գաղղիա գնաց:

Հենրիկոս տեսնելով որ կարգինալին աչալըրը թեմամբը Մարիամին Գաղղիա փախչելը շատ դիւրինացաւ, վրան շատ բարկացաւ. եւ ասոր առջեւն առնելու համար յարմար միջոց մը սեպեց Սկովտիայի մէջ նոր խռովութիւն մը հանել: Աս ժամանակներս Ուիլիսէմ Բիւքինըմ, Ուայսհէրթ եւ ուրիշ անդաւմբ առաջարկած էին թագաւորին որ կարգինալը կամ բռնեն կամ սպաննեն: Թագաւորն աս առաջարկութիւնը չմերժելով կարգինալին սպանութեան հաւանութիւն մանաւանդ թէ հրաման տուած կը սեպուէր: Երկու տարի ետքը եղեւնագործութիւնը գլուխ ելաւ: Կարգինալին խոհեմութիւնն ու գործունէութիւնն ա՛մէն իր կենաց գէժմ նիւթուած դաւաճանութիւնները պարտաւիր կը հանէր: Բայց վերջերը Գեորգ Ուայսհէրթ անուն նոր աւետարանին քարոզիչ մը իր մտորութեանց եւ հանած խռովութեանց պատճառաւ կախել եւ այրել տալուն համար, իր հակառակորդաց եւ ի մասնաւորի մեռնողին աղգականաց եւ անոնց կողմնակցաց ոգիները շատ գրգռեցան, որոնք արդէն անգղիական կաշառքով աւելի եւս վաստակուած 1546ին Մայ. 30ին Ս. Անտրէ դաստակերտը մտան, ուր որ կարգինալը կը կենար, ու զարկին մեռցուցին: Քաղաքացիք աղմուկին իմանալով, իրենց եպիսկոպոսին օգնութեան հասնիլ ուղեցին, բայց երբոր կարգինալին մարմինը պատուհանէն վար կախուած տեսան եւս դարձան: Իսկ մարդասպաններն իրենց կրօնակիցներէն օգնութիւն գտնելով, մանաւանդ Նաքս աղանդապետէն, որն որ աս «աստուածահաճոյ գործքին», իր հաճութիւնը տալու համար իր աղանդակիցներէն 140 հոգի հետն առած եկած էր, նոյն դաստակերտին մէջ փակուեցան եւ Անգղիայի թագաւորէն պաշտպանութիւն խնդրեցին, որն որ նոյնը չըլացաւ: Բայց Հենրիկոս աս նոր խռովութեան վերջը չկրցաւ տեսնել. շուայտութեանն ու որովայնամարմնութեանն այնպէս տկարացած էր որ հապիւ իր մարմնոյն ծանրութիւնը կրնար վերցընել, թէպէտեւ դեռ 56 տարւան էր: Այնպէս արտաքոյ կարգի գէր էր, որ ոտքի վրայ չէր կրնար կենալ ու տեղէ տեղ փոխուիլ, այլ անուաւոր բազմոցով սենեկէ սենեակ կ'երթար կու գար: Նամակաց ստորագրութիւն գնելու չափ զօրութիւն չուներ, անոր համար երեք քարտուղար միշտ քովը կը կենային ու հարկաւոր թղթերը կը ստորագրէին: Աս գիրութեան հետ ոտքին վրայ փնտսակար վէրք մ'ալ ունէր, որն որ շատ անգամ զինքը մահուան դուռը հասուցած էր: Բարկացողութիւնը, կասկածողութիւնն եւ իր պաշտականներէն քաջած վախը կեանքը կարճեցընելու ու մահը փութացընելու շատ օգնեցին: 1547ին Յունուարի 28ին մեռաւ:

Հենրիկոսին մահուամբ Անգղիացոց դահլըճին քաղաքականութիւնը չփոխուեցաւ, եւ Հերթֆորտ կոմսն որն որ վերջէն Սոմմերսեթի դուքս ալ անուանեցաւ, եւ Պաշտպան (Protector) յորջորջմամբ տէրութեան կառավար եւ Եղուարդ մանուկ թագաւորին խնամակալ եղաւ: Հերթֆորտ կարգինալին մարդասպաններուն հետ երկու դաշինք դրաւ (1547 Մարտ. 9): Առջի դաշինք զօրութեամբ մարդասպանները յանձն առած էին հոգւով չափ ջանալ՝ որ իրենց թագաւորին Եղուարդ Զին հետ ամուսնացընեն, եւ թագաւորին անչափահասութեան առնել առանց Անգղիայի մանուկ թագաւորին կամ Պաշտպանին գրաւոր հրամանին նոյն դաստակերտը Սկովտիացոց մը ձեռք չտան: Իսկ

երկրորդ դաշինք մէջ (15 Մարտ.) աս անօրէն պարտքը իրենց վրայ առած էին որ Մարիամը յափշտակելու համար Սկովտիա մտնող Անգղիացի բանակին հետ միանան, եւ անոր Եղուարդին ձեռք իյնալէն եւ հարսնախոսութիւն ըլլալէն ետեւ, բերդն անմիջապէս անգղիական գործակալաց յանձնեն: Ասոր փոխարէն Անգղիական կառավարութիւնն ալ ապստամբաց ու մարդասպանաց գլխաւորներուն ստակ խոստացաւ, եւ բերդի մէջ եղած հարիւր քսան հոգւոյ կիսամեայ ռոճիկը կանխիկ վճարեց:

Սկովտիայի կառավարը Արրան կոմսը՝ բարեբախտութեամբ ժամանակին աս դաշինքներն իմանալով, Պաշտպանին միտքը հասկըցաւ եւ Մարտի 10ին հրովարտակ մը հանելով հրաման տուաւ որ զէնք կրելու կարողութիւն ունեցողները քառասուն օրուան մէջ, ամսուան մը պաշար առած՝ որոշեալ տեղ մը ժողվին: «Սկովտիայի վրայ, կ'ըսէր, իր մշանջեաւոր թշնամին յարձակում կը սպառնայ, անոր համար իր ամէն որդիքն հայրենեաց պաշտպանութեան համար զէնք առնելու կը հրաւիրուին»: Աւելի եւս հաստատուն նեցուկ մ'ունենալու համար, Հենրիկոս Բ. Գաղղիացոց թագաւորին դիմեց որուն անուամբը երկու տէրութեանց մէջ եղած ամէն դաշինքները նորոգուեցան, եւ Գաղղիա անյապաղ օգնութիւն եւ ստակ խոստացաւ:

Կահմանագլխոց վրայ բնակող անգղիացի մեծերը աւարառութեան ոգւով լեցուած Սկովտիա յարձակեցան ու պատերազմն սկսաւ: Արրան քանի մը ձեղեր քովը ժողված Լանկհոյ ու Քէյմսիլիս ապստամբաց գլխաւոր զօրաւոր տեղերը ուղեց պաշարելով առնուլ, որպէս զի Անգղիացոց ձեռք չիյնան, բայց անդիէն ուրախական ձայն մ'ելաւ որ Սկոթլանդի Քալուայի մեծաւորը գաղղիական նաւատորմով օգնական զօրք բերեր է, Արրան ելաւ անոնց առջեւը գնաց եւ անոնց հետ միանալով Ս. Անտրէ դաստակերտը պաշարեց: Քիչ ժամանակուան մէջ գաղղիացի թնդանօթածիգ զօրքն պատուաւ մը խրամատեց եւ մէջինները չյանդգնեցան ալ աւելի դէժմ գնել եւ յարձակման մը հետեւութիւնները կրել, անոր համար դաշինք գնելով եւ քաշուեցան (30 Յուլ.): Կառավարը Ս. Անտրէ բերդը կործանել տուաւ, որ չըլլայ թէ այնպիսի զօրաւոր տեղ մը Անգղիացոց ձեռքն իյնալով՝ երկրին արհաւիրք ըլլան:

Իսկ Պաշտպանն ապստամբաց հետ դրած դաշնադրութեան համաձայն 20,000 զօրքով Սկովտիա մտաւ, եւ իր նաւատորմիղը 24 պատերազմական եւ նոյնչափ ալ պաշարի նաւով Սկովտիայի ծովեզերքը կ'երթեւեկէր: Արրան իր հանած հրովարտակով, զորն որ վերը յիշեցինք, Մուսսելպորոյի քով այնչափ մարդ ժողվեց, որ անոնցմէ ընտրանք 30,000ի չափ բանակ մը կազմեց: Երբոր Պաշտպանն՝ որն որ անձամբ անգղիական բանակին կը հրամայէր, Մուսսելպորթի գեղն եկաւ եւ Սկովտիացոց բանակն Էսք գետակին անդի կողմը աղէկ պատերազմի դրից մէջ գտաւ, տեսաւ որ զանոնք ան դիրքէն կարող պիտի չըլլայ վանել, անոր համար որոշեց որ սպասէ յուսալով որ Սկովտիացիք իրենց սովորական անխոհեմութեան մէջ կ'իյնան, որն որ միշտ անոնց յաղթութեան պատճառ կ'ըլլար: Եւ իրօք ալ այնպէս եղաւ: Արրան կոմսը թըշնամուց յապաղումը տեսնելով կարծեց որ Անգղիացիք ի փախուստ դարձընելու համար բաւական է փայն տեղէն շարժիլ, եւ ասոր համար իր հաստատուն տեղէն ելելով Էսք գետակէն անցաւ: Սկովտիացիք իրենց սովորութեան համեմատ մեծ քառակուսի դնդեր շինելով ճակատը յարդարեցին. լայն եւ զարմանալի ձեւով սրեր ունէին, եւ իրենց վիզը

Հաստ լաթ մը կրկին կամ երեքպատիկ փաթթած էին: «Պաղին համար չէր, կ'ըսէ հին պատմագիր մը, այլ սրերուն հարուածին դէմ»: Ամէն մէկը տասնութ թոք երկայն նիզակ ունէր, ուստի երբոր պատերազմի ատեն ճակատ կը յարդարէին ամէն ալ նիզակը վեր կը տնկէին, բայց երբոր թշնամին յարձակումը կը սկսէր, առջին կարգը ծնկան վրայ գալով յարձակողներուն դէմ նիզակը կ'ուղղէր, երկրորդ կարգը քիչ մը կը ծռէր եւ նոյն կերպով նիզակին երկաթը թշնամույն կը ցուցնէր, իսկ երրորդ կարգը որն որ հասարակօրէն շատ բարձր մարդիկներէ կազմուած կ'ըլլար, իրենց ընկերաց գլխուն վրայէն նիզակները կ'երկընցընէին: Ասով ամբողջ քառակուսին հազարաւոր փշերով հսկայակերպ ունէր մը կը նմանէր, անանկ որ մարդ չէր գիտեր որ յարձակումը որ կողմանէ սկսի: Կրէյ ատենակալը Անգղիացուց հեծելազորուն հրամանատարը պատերազմը բացաւ եւ աս մահաբեր անտառին վրայ յարձակեցաւ: Սկովտիացիք հաստատուն մնացին, իրենց նիզակներով ձիաւորաց կը սպառնային ու «յառաջ հրամայեցէք հերետիկոսներ», կը պոռային: Յարձակումը սաստիկ էր, բայց որովհետեւ Անգղիացուց նիզակները գրեթէ չորս թոք աւելի կարճ էին, քան մը չընէին զատ, թէ մարդիկ եւ թէ ձիեր խիստ խոցոտուելով ու մեծ կորուստ կրելով ետ քաշուեցան: Կրէյ երեք անգամ ալ մեծ կորուստով ետ քաշուելու ստիպուեցաւ: Ան ատեն Կրէյ՝ Ուարիք կոմսին խորհրդով արեւմտաւորաց եւ հրացանաւորաց գունդ մը յառաջ քաշեցուց, որոնք իրենց մահաբեր գնդակներն ու նետները կ'արձակէին առանց Սկովտիացուցմէ քնաս մը կրելու: Սկովտիացիք իսկզբան անոնց յարձակման դիմացանկան քաջասրտութեամբ ընդդիմացան, բայց Անկաս կոմսը տեսնելով որ թշնամույն նետերն ու գնդակներն իր ընդարձակ քառակուսույն մեծ քնաս կ'ընէին, հրամայեց որ ճակատը նեղցընեն: Սկովտիացուց մէկալ բաժինները նիզակաւորաց աս շարժումը տեսնելով կարծեցին որ Անկաս կոմսը յաղթուած ետ կը քաշուի, շփոթութեան մէջ ինկան եւ փախչելու սկսան: Սոմմերսէթ Սկովտիացուց բանակին շփոթութիւնը տեսնելով իր ամբողջ բանակով յարձակեցաւ ու մեծ կոտորած ըրաւ, ինչու որ նիզակաւորները իրենց ընկերաց փախուստը տեսնելով նիզակները ձգեցին ու փախչելու սկսան: Անգղիացուց ըրած կոտորածն այնչափ սաստիկ էր որ գրեթէ հինգ քառակուսի մըն ընդարձակ տեղւոյն վրայ ամէն քայլափոխին կամ դիակ եւ կամ վահան ու նիզակ ցանուած էին, զորոնք փախուստականք դիւրաւ փախչելու համար գետին նետած էին: Աս պատերազմին մէջ Սկովտիացիք գրեթէ 8000 մարդ կորսնցուցին:

Պաշտպանը հոս յաղթելէն ետեւ շիտակ Լիթթաղաքն արշաւեց եւ չորս օր քաղաքն ու շրջակայ տեղերը աւար ընելէն ետեւ շուտով Անգղիա դարձաւ: Պաշտպանն իր այսպիսի փառաւոր յաղթութեանէն ետեւ անակրնկալ եղանակաւ ետ քաշուելով թէ թշնամիքն ու թէ բարեկամները զարմացմամբ լեցուց: Արշաւանքը գրեթէ տասնուվեց օր տեւեց:

Պիտեր Զարուստի:

ԵՐԵՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Կազերուն իրարու եւ ուրիշ տարերց հետ միասորուն թեանց եւ քանի մը անոնց երեւոյթներուն վրայ:

Բնութեան անտեսութեան մէջ բաց ի մեր հասարակ օգէն, կան նաեւ ուրիշ օգէր կամ կազեր որոնք

քիչ նշանակութիւն չունին, եւ աս օգտնման մարմինները՝ զանազան երկրաբանական երեւոյթներուն, երկրիս օրրատօրեայ փոփոխութեանց, բլուրներ ապականութեանց, կերպարանափոխութեանց եւ նոր մարմինները կազմելու մէջ՝ մեծ խաղ կը խաղան: Հոս ուրեմն բաղադրեալ կազերը, անոնց իրարու հետ խառնուողը, եւ իրենց ուրիշ տարերց հետ միասնութիւնները քննենք, եւ կը տեսնենք որ ասոնք իրենց բնական մաքուր վիճակէն նուազ քիչ ազդեցութիւն չունին: Բնութեան մէջ ելած կազերը, անոնց յարաբերութիւններն՝ որոնց մէջ երեւան կ'ըլլեն, պատճառներն՝ որոնցմէ յառաջ կու գան դիտնալը հետաքրքրական բաներ են: Պէտք չէ համարիլ որ կազերուն դուրս ելլելը կամ ժայթքիլը բացարձակապէս անանկ տեղեր կ'ըլլան ուր որ հիմայ դեռ գործունեայ հրաբուխներ կան, այլ այնպիսի տեղեր ալ կայ ուր ճիշդ խօսելով հրաբուխական երեւոյթներ չեն երեւնար. եւ ասի ապացոյց մըն է թէ երկրիս տակ դեռ քիմիական գործունէութիւնը կը տեսնուի:

Սեր հոս խօսելու կազերէն գլխաւորներն են Ածխոյ թթուի, Ծածմեղ ջրածնի, Լուսաբերի ջրածնի կայ: — Ուր որ ածուխ կը վառուի, հոն տեսակ մը կալ յառաջ կու գայ. եւ արդէն շատ անգամ լսած պիտի ըլլաք ան դժբախտ դէպքերն որոնք գոյ խցի մէջ այրած ածուխէն պատճառած են: Ասանկ դէպքի մէջ ազատած ածխածինը համատարած օդին թթուածնի հետ կը կապուի եւ աս կերպով ելած միասնութիւնը Ածխոյ թթուի կալ կը կոչուի թէ որ օդի կերպարանօք է, իսկ եթէ որ ուրիշ մարմնոց հետ կապուած գտնուելու ըլլայ պարզ Ածխոյ թթու կ'անուանուի:

Ածխոյ թթուի յատկութիւններէն ամենէն յառաջ անոր օգտակար զօրութիւնն եւ անոր վտանգաւոր ազդեցութիւնը յառաջ բերենք: Փոքր քանակութեամբ համատարած օդին հետ խառն՝ առողջութեան վնասակար չէ, նոյնպէս՝ ածխոյ թթուի կազը ջրոյ, դարեւորեւ եւ գինււոյ հետ միացած չէ թէ միայն վնասակար չէ, այլ նաեւ շատ զովաւորիչ է: Բայց թէ որ մաքուր չնչուի՝ թէ մարդկային եւ թէ անասնոց կեանքը կը փծայցընէ. աս վերջի յատկութեան համար ապականիչ օդ ալ կը կուչուի: Յառաջ չգացած հոս ասոր երկու օրինակ բերենք: Կովկասու մէջ Ութսերէի քովերը հին եկեղեցւոյ մը մօտ տեղ մը կայ ուր աս կազը կը գոյանայ, հոս ամէն կազմէն հիւանդներ ու պանդուխտներ կը վազեն որ աս օդը չընչելով զովանան եւ առողջութիւն գտնեն: Իսկ ասոր բուրովէն հակառակ ճաւա կղզւոյն վրայ ճէյէնկ լեւան մօտերը մեռեալ կամ թունաւոր կոչուած ձոր մը կայ զորն որ տեղացիք Վոլայ Ութս կը կոչեն: Ասոր տեսքը զարհուրելի է, հարթ գաշտափայլին վրայ, սրն որ ծաւերէն եւ նոյն իսկ ամէն տեսակ անկրէն զօրկ է, ասքին անգին վազներու, խողերու, եղջերներու բայց ամենէն աւելի թունոց կմակըրը ցրցկած կեցած են, նոյնպէս մարդու ոսկրներ ալ կը գտնուին բայց քիչ: Հետեւ անմիջապէս քանի մը բուլէի մէջ չնչապառ կը մեռնին թէ որ հոն ոտք կոխելու ստիպուին, թաշուններն յառաջ քան ցամաք ոտք կոխելը կ'իյնան կը մեռնին: Կերճաւոր

ծառերն եւ շրջակայ թփերը հազիւ կենաց նշմարանք մը կը դուրսնան:

Թե՛ ամուսնի պայքարով կը գոյանայ ըսինք, եւ նշանակեցինք միանգամայն որ զանազան տեղեր երկրին ներսերէն դուրս կը ժայթքի, հիմայ կը զըռցենք որ աս կազը շատ հանքայնոց գլխաւոր կազմիչ մասունքներէն մէկն է: Նոյնպէս աս թթուն համատարած օգին մէջ զանազան բնական քիմիական քայքայումներէն կը գոյանայ, զորօրինակ շունչ տալով, զանազան նիւթերը թթուելով, փտելով եւ այլն: Անհրաժեշտ արտաշնչութեամբ դուրս տուած օդն ամօքայ թթուի կազ է, տնկերն որոնք մութ տեղ կ'աճին, աս օդը իրենցմէ դուրս կու տան: Հանքայնոց մէջ եւ ի մասնաւորի կրաքարի եւ կաւիճի մէջ ամօքայ թթուի գտնուիլը դիւրին եւ համոզիչ փորձերով կրնանք իմանալ: Թե՛ որ աս տեսակ քարերուն պզտիկ փշրանքներուն վրայ բորակի թթու, ծծմբոյ թթու, կամ ազի թթու լեցընենք, անմիջապէս նոյնքը քայքայելու կ'սկսին եւ մեծ շառագմամբ օդ մը կ'ելլէ: Թե՛ որ նոյն քարերը բաց տեղ խիստ ջերմացընենք նոյնպէս կազ մը կ'ելլէ. երկու դէպքի մէջն ալ մի եւ նոյն կազն է, այսինքն օդանման ամօքայ թթու, որն որ կրաքարին՝ կաւիճին հետ կապուած էր, եւ հիմայ աւելի ջրաւոր թթուններով բաժնուելու ստիպուած է: Կրաքարն ինչպէս յայտնի է ընդհանրապէս տարածուած վեմերէն մէկն է եւ ասով կրնայ իմացուիլ որ ամօքայ թթուն որն որ աս քարին գլխաւոր բաղադրիչ մասունքներէն մէկն է՝ որչափ մեծ նշանակութիւն ունի եղեր երկրախօսութեան մէջ: Հաշուած է որ երեք տաք երկայն, երեք տաք լայն եւ նոյնչափ բարձր կրային քարը 16,000 խորանարդ տաք ամօքայ թթուի կազ կը բովանդակէ: Ասի կարծեմ թէ բաւական դաղափար կու տայ թէ որչափ աս օդս մեր երկրին մէջ տարածուած է:

Աս կազն անդոյն ըլլալուն մեր աշտոյ անտեսանելի է, բայց որոշ նշաններ կան որ անոր ինչ սեպհականութիւն ունենալը կը մատնեն: Թե՛ որ աս օգէն ազակիէ ընդունարանի մէջ ժողովես ու մէջը վառուած շիւղ մը նետես, շիւղն անմիջապէս կը մարի. նոյնպէս թէ որ նոյն օդը վառուած ճրագի, ինչ կերպով որ ըլլայ, մօտեցընես, ճրագն անմիջապէս վառուելէն կը դադրի: Աս փորձերէն կը տեսնուի որ աս օդը մեր թթուածին օգէն բուրոյլին տարբեր է: Մեր համատարած օգին հազար մասին մէջ ամօքայ թթուէն միայն մէկ մաս կը գտնուի եւ աս յարաբերութիւնը միշտ նոյն կը մնայ ինչ եւ ինչ մեր երկրին բարձրութեանց մէջն ալ: Աւելի մեծ քանակութեամբ թէ որ գտնուելու ըլլայ իր վնասակար ազդեցութեամբ անկայնոց աճման մեծ արգելք կ'ըլլայ:

Շատ կողմերը մասնաւորապէս տեղերն ուր մարած կամ դեռ կենդանի հրաբուդներ կան, ամօքայ թթուի կազն օդի կերպարանօք երկրին ձեղքերէն ու զանազան ծակերէն դուրս կ'ելլէ, եւ կամ աղբիւրներու մէջ կը գտնուի, ինչու որ աս կազը ջրոյ մէջ կը լուծուի եւ ըստ բարեխառնութեան ըրիչ կամ շատ անոր մէջը կը գրտնուի: Աղբիւրներուն ջրերը որոնց մէջ ամօքայ թթու շատ կայ, կը փրփրին ու կը շառաչեն խմորեալ հեղուկներու

նման. ասոնց համը զովարար, հաճոյական թթուիկէ կ'եւ քանի մը տեսակ հիւանդութեանց դեղ է: Սել-սթերսի ջուրը աս տեսակ կազէն շատ ունի եւ ամաններով մինչեւ Հնդկաստան կը տարուի: — Ան գաւառացի մէջ ուր շատ հին ժամանակները հրաբուդները մեծ յեղափոխութիւններ ըրած էին եւ հիմայ դեռ ջերմ աղբիւրներով եւ երկրին ներսերէն ելած օգերով իբրեւ վերջին ապացոյց մը կեցած են որ երկրի փորստեաց մէջ դեռ հրաբուդական զօրութիւնը կը տեւէ: Օվեռներ դաւառն ամենէն զարմանալի է: Մեր վախճանին ծառայեցընելու համար միայն աս գաւառիս Ախմաներ ձորը յառաջ բերենք որուն մէջէն Ալիէ գետը կ'անցնի. աս ձորն իսկզբան ընծ մը կամ շատ մը լճակներ պէտք է որ եղած ըլլայ: Հատաքարի սարեր, հրաբուդական կոնաճեւ լեռներ պսակի մը պէս ձորը կը պատեն, իսկ ստորտը խաւի խաւ կրի կարգեր տարածուած են, որոնք տաք ջրերուն դիրտէն կազմուած են: Աս կրային դիրտերը շատ ամօքայ թթու կը բովանդակեն եւ մեզի անծանօթ ժամանակէն հետէ ամօքայ թթուի կազն աս կրային հողէն ամէն ձեղքերէն ու պատուածներէն անդադար դուրս կ'ելլէ: Ուր որ ծակ կամ խոռոչ մը բանալու ըլլանք՝ անմիջապէս աս կազը հոն կը ժողովի, հօրերու մէջ ճրագ մը վար ինչ ջեցընելու ըլլանք, անմիջապէս կը մարի: Էկիերոսի քովերը Թունուար կոչուած հորը (fontaine empoisonnée) շատ զարմանալի է: Խորունկ եւ կլոր ծակէ մը անհնարին արագութեամբ եւ շարունակ աս ամօքայ թթուի կազը կ'ելլէ: Հատարակօրէն ծակին բերանը շաղախով լեցուած կ'ըլլայ, եւ ան ատեն կազին ժայթքիլը միշտ շառագմամբ կ'ըլլայ մահաւանդ անձրեւային օդ եղած տոտն ու հեռաւոր տեղերէն ալ աս շառաչներ կը լսուի: Աս աղբեր անունն անկից առնուած է որ անասուններն որոնք առանց վտանգը գուշակելու իրեն կը մօտենան անմիջապէս կ'իյնան կը մեռնին:

Մեծապէս կը սխալինք թէ որ համարելու ըլլանք որ հոս տեղս աս հորին ջուրը կրային կարգերէն անցնելով անկից ամօքայ թթուն իրեն կ'առնու. չէ, հոս տեղս աս կազը կրային խաւերուն մէջ չի գոյանար, այլ միայն անոր կրային խաւի խաւ կարգերուն ձեղքերէն կ'անցնի հատաքարի ստորին յօրինուածութիւնը պատուելով. որուն վրայ որ աս կրային կարգերը կը հանգչին: Աս տեսակ ջրոց բարձր բարեխառնութիւնը բաւական ապացոյց է որ երկրի ներսերէն իրենց սկիզբը կ'առնուն, ուր ասոր հաւանակ անոնց դրացի անուշ ջրոց բարեխառնութիւնը միշտ ստորին է: Ջրոց ջերմութեան պատճառը մեկնող աւելի պարզ եւ համոզիչ կարծիք չկայ ինչպէս որ ասի որ Որչափ խորունկ երկրի ներսերը կը յառաջանանք այնչափ աւելի բարեխառնութիւնը կը մեծնայ, որչափ խորունկէն ջրերը կը բղկեն այնչափ անոնց բարեխառնութիւնը բարձր է:

Հարաւային Ամերիկայի մէջ 1827ին եղած մեծ երկրաշարժէն ետքը որն որ Նոր Արանաստ կործանած է, զարմանալի կարգաւ երեսուն վայրկեան անջրպետութեան մէջ ուժգին բոմբիւններ կ'ելլէին որոնք բոլոր քաղաք ձուրէն կը լսուէին. զանազան տեղեր երկիրը ձեղքուեցաւ

ուսկից աս կազն անհնարին արագութեամբ կը ժայթքէր. օձեր ու մկեր իրենց ծակերուն մէջ մեռած գտնուեցան: Պուռենկոյ գիտնականին քննութեանցն համեմատ որն որ հասարակածին հրաբուլիս լերանց մէջէն ելած կազերը քննած է, կ'ըսէ որ ամենուն ալ բազալթութիւնը նոյն է, այսինքն շատ մը ջրոյ շագի, ածխոյ թթու, ծծմբոյ ջրածին եւ երբեմն ալ ծծմբոյ շագի: — Նէսպուրոյ տէրութեան, Հոսմի երկրի եւ Թոսքանայի մէջ շատ տեղեր կան ուր աս ածխոյ թթուն կը գոյանայ: Շատ հաւանա- կան է որ բովանդակ հարաւային Խտալիայի տակ հրա- բլիական աղբիւրներ ըլլան: «Թէ որ, կ'ըսէ, Տեփլիս, աս հուրը Ապենինեան լերանց կրաքարին վրայ աղբեցու- թիւն ընէ, ան ատեն հարկ է որ անդադար անկից ածխոյ թթու ելլէ»:

Շատ հրաբուլիներուն մեծ ապականութիւննե- րէն ետեւ ածխոյ թթուի կազը մեծ քանակութեամբ կ'ելլէ. ասի հրաբլիական երեւոյթներուն մէջ ամենէն հանդարտն է բայց գուցէ ամենէն զարհուրելին է: Անա- սակար արտաշնչութիւններ (Mofeta) հասարակօրէն հրա- բուլիներուն հանդարտելէն շաբաթներ ու ամիսներ անց- նելէն ետեւ երեւան կ'ելլեն: Պոմպէյայի տերակները փորած ատեն շատ անգամ աս արտաշնչութիւնն ար- գելք կ'ըլլայ յառաջ երթալու: Ահտուլ լերան շրջակայ տեղերը, կ'ըսէ Նէսպուր Պուլի, աս օդը ներքնատանց, դաշտերու, պարտէզներու, այգիներու եւ անտառներու մէջէն կ'ելլէ առանց յառաջուրնէ նշան մը տալու, իր վնասակար ներկայութիւնը ապականութիւններ ընելով կը մասնէ: Հրաբուլիին հանդարտելէն ամիսներ անցնե- լէն ետեւ անհոգ գեղացիին իր գրաստով ապահով ճամ- բէն դէպ ի քաղաք վարած ատեն, մէյ մ'ալ գրաստը յանկարծ կ'իյնայ կը խղճուի, ու առաջնորդը շուտ մը փախչելու կը ստիպուի: Թոսքանները կ'իյնան կը մեռնին ան տեղերն ուր աս արտաշնչութիւնը կը տիրէ, անկերը կը չորնան, եւ չէ թէ միայն մանր թփեր այլ նոյն իսկ բարձրաբերձ ծառերը կը մեռնին: 1767ին Ղեսուվին մեծ բորբոքումէն ետեւ 47 տեղ ասանկ կազի արտաշնչու- թիւններ եղան ու ամէնն ալ մահաբեր էին: Աս կազը լերանց վրայ քիչ կամ շատ հեռաւորութեամբ ամպի պէս տարածուած էր, տեղ տեղ քանի մը ոտը թանձր կարգ մը կազմելով եւ երկրի վրայ առանց բարձրանալու սողալով կ'անցնէր եւ ամէն կենդանի էակաց անհրաժեշտ մահ կը սպառնար, որոնք իրմէ փախչելու կը դանդաղէին: 1794ին նոյն լերան մեծ հրաբուլիէն ետեւ շրջակայ ան- տառաց մէջ նապաստակներ, կաքաւներ ու փառիաններ մեռած գտնուեցան: Ռեզինայի մօտ ծովուն ձկներն աս կազէն մղուելով յատակէն ջրին երեսը կ'ելլէին ու կամաւ ձկնորսաց ուղիներուն մէջ կ'ապաւինէին: Փորթիչէ քաղքին թագաւորական մատարն լուսարարը շնչոտաւ ինկաւ եկեղեցւոյն դուռը բացած ատեն, ուր աս թունաւոր օդը լեցուած էր: Ասանկ արտաշնչութիւննե- րը հոն միայն պատահական են, մնայուն չեն, բայց ու- րիշ տեղեր երկարատեւ կամ մնայուն են մանաւանդ Նէս- պուրոյ Շան բոլած այրը: Շատ դարերէ ի վեր աս այրն իր մահաբեր արտաշնչութեամբն համբաւ հանած էր: Ա-

նեանց լին քովերը լերան մը հողին մէջ աս այրը հա- ւանականաբար փորելով ու արուեստով շինուած է. դու- նակ մ'այրին բերանը կը գոցէ. ներքին ընդարձակու- թիւնն այնչափ մեծ չէ, երկայնութիւնը 15 եւ լայնքը 5 ոտք է, բարձրութիւնն անհասար է, դրան մօտ 7 իսկ ներսի կողմը հազիւ երեք ոտք է: Այրին խորունկ տեղե- րէն միշտ ածխոյ թթուի կազն առատութեամբ կը բլլէ: Հին հեղինակներն աս կազին բնութեանը վրայ չափա- զանց բաներ գրած են, երբեմն զարհուրելի բաներ կը պատմեն եւ կ'ըսեն որ զառիկի շագին ըլլայ աս կազը: Աս վնասակար օդիս բնական ծանրութեանը պատճառաւ բոլոր այրը չիկրնար լեցուիլ, ուստի խիտ, սպիտակ ու վե- րէն կտրուածի մը պէս մշուշի կերպարանօք գետնի վրայ կը տատանի, եւ միայն երբոր աս վնասակար օդը 14 մոտ թանձր կ'ըլլայ այրին սեամբէն դուրս կ'ելլէ: Արդէն այ- րին մուտքին մօտերը ածխոյ թթուի կազին նկարագրա- կան թթուակէկ հոտ մը կ'առնուի, ճրագն ու ջահերը ան- միջապէս կը մարէ թէ որ նոյն օդին մերձեցընելու ըս- լանք, ատրճանակներն եւ ոչ կայծ կու տան: Անտառնե- րներն իրենց դրից եւ բնութեան համեմատ շուտ կամ ուշ ատոր աղբեցութեան զոհ կ'ըլլան. թռչուններն ընդ աս օդը ծծելը կ'իյնան կը մեռնին, գորտերը քանի մը ժամ նոյն օդին մէջ կրնան ապրիլ առանց վնասու: Հասարակ- օրէն ճամբորդները զուարճայնելու համար շուն մը ան այրը կը խոթեն եւ այնչափ ատեն կը թողուն մինչեւ որ կիսամեռ իյնայ, ատոր համար աս այրին անունն ալ աս- կից առնուած է: Ճամբորդաց առաջնորդը կամ այրին պահապանը խեղճ անասունը քաշկուտելով մահաբեր այրը կը տանի, ինչու որ շունը կ'իմանայ վտանգն որն որ գլու- խը պիտի գայ: Բռնութեամբ արդէն տկարացած ու գոլ- դաջուն անասունը դէպ ի գետնի գլուխը կը ծռեն, բոլե մը չ'անցնիր շունը ջրածխութեան մէջ կ'իյնայ կը փրփրի, դուրս տնկուած աչքերը մարելու կը սկսին, լեզուն կը կապուտնայ եւ բերանը ահրելի կերպով կը բացուի. ու- թը մինչեւ ինը բոլեէն ետեւ ջրերը տկարանալով ամէն անդամները կը թուլնան: Անմիջապէս խեղճ անասունը դուրս կը հանեն որն որ ջրածխական շարժումներով դի- նովի պէս ասդիս անդին կը շարժի մինչեւ որ բոլորովին սթափի: Շատ անգամ կիսամեռ շունը ջրով կը սրսկեն եւ կամ մերձաւոր Անեանց լեճը կը նետեն որ շուտով սթափի: Շներն որոնք աս անգութ փորձերուն համար կը գործածուին, չեն ծերանար, ամենք միայն 12 մինչեւ 15 փորձերուն կը դիմանան: Արարտա Բ. Գաղղիայի թա- գաւորն երբոր Նէսպուրիս պատերազմաւ առաւ նոյն այրը էլ մը դնել տուաւ փորձի համար: Թուրքոյի փոխար- քային անասուն մը քիչ էր փորձի համար, կուգէր նոյն փորձը մարդու վրայ փորձել եւ ատոր համար երկու Սա- րակինոս գերիներ դնել տուաւ որոնք իրօք իրենց հողին հանեցին: Յանդուգն այցելուներն որոնք որ աս կազին աղբեցութիւնն իմանալ կը փորձեն եւ այրին մէջ տեղ կը ծռին, անմիջապէս աչաց մէջ լայլթ, քթին մէջ տեսակ մը այրիլ եւ որունքներուն մէջ այրիչ քերովիլ եւ վերջապէս դժուարաշնչութիւն կը դգան որն որ դգու- շարար նշանն է թէ փորձը դադրեցընելու է: — Օվեա-

ներ գաւառին մէջն ալ ասանկ այրեր կան բայց Օվեո- նեւոյիք՝ Փուլցոյուղի բնակչաց պէս ճամբորդաց հետաքրք- րութենէն իրենց շահ մը հանելու գեռ փորձած չեն: Բայց սակայն Օվեոնների այրերը պարապ չեն կենար, ին- չու որ տեղացիք փորձով իմացած են որ միան եւ ուրիշ բաներն որոնք ջերմ ամառները փառութեան մէջ կ'իյնան, հոս գրուելով անապական կը մնան:

Հին քիչ յաճախուած ներքնատանց, եւ խորունկ հորերու մէջ աս ածխոյ թթուի կազն արտաքայ կարգի բաղմութեամբ կը ժողվուի, անանկ որ քիչ գծաբխառ- թիւներ չեն պատահած անոնց որոնք առանց զգուշու- թեան ասանկ տեղեր մտած են: Ասոր համար պէտք չէ որ մէկը ասանկ տեղ մը յանգզնի յառաջ քան վառուած ճրագ մը նոյն տեղն իջեցնելու, եւ միայն ան ատեն ա- ռանց վտանգի խորունկ հորերը կրնայ իջեցուիլ երբոր ճրա- գը չիմարիր: Նորերս Վիէնայի մէջ աս անգուշութեամբ մի եւ նոյն ժամու մէջ քանի մը հոգի զոհ եղած են:

Ածխոյ թթուի կազը կը գոյանայ միանգամայն ստորերկրեայ տնկերէն, խորունկ տեղեր ածած տնկերէն եւ մամուռներէն, ինչպէս նաեւ փառած փայտերէն որոնց- մով որ փոսերը կամ հորերը պատուած են: —

Հարուստութիւնն որիւ անգամ:

—

ՄԱՂԳԵ ՄՇԱԿՈՐԹԵՐՆԵ

Գ. ՍՈՍԵՐ

Նարցիսս (Narcissus, Զէքէն):

Անզուգական Ն. (N. incomparabilis): Տեղը Սպա- նիա, Բորդուկալ է: Գարնան կը ծաղկի: Տերեւները հարթ սրածեւ եւ կապոյտ-կանանչ է, ցօղունն ալ երկ- սայրի, որուն վրայ մեծ երկայն եղէգով անուշահոտ ծա- ղիկ մը կը բացուի, որուն արտաքին տերեւները ճերմակ, իսկ ներսիները դեղին ու բաժակաձեւ տերեւներուն չափ ալ երկայն են:

Արեւելեան Ն. (N. orientalis) Իտալիա եւ Փոքր Ասիա: Տերեւներն ըստ բաւականի լայն են, ցօղունը երկայրի, եւ ըստ մեծի մասին կրկնացօղուն, որոնց ծա- ղիկներուն արտաքին տերեւները ճերմակ իսկ ներքինները սիրուն դեղին տերեւներէն եւ զանգակաձեւ բաժակէն երեք անգամ աւելի երկայն են: Հատ անուշահոտ է. գարնան կը ծաղկի եւ ձմեռը պէտք է ծածկուի:

Հասարակ սպիտակ Ն. (N. poeticus). Հարաւային Իւրոպա: Սովոր կըր է, տերեւները մութ կանանչ, քիչ մ'ակօսածեւ եւ երկայն: Ցօղունը սնամէջ է ծաղիկը սպի- տակ եւ շատ անուշահոտ, Մայիսի մէջ կը ծաղկի: Զա- նազան տեսակներ ունի պարզ եւ բարդ, կանուխ եւ ուշ ծաղկող: Աս Նարցէսն հասարակօրէն ածուներուն բո- լորտիքը պսակածեւ կը տնկեն, եւ ամէն երեք տարի մէյ մը հանելով նորէն 6 մասնաչափ խորունկ կը տնկեն: Խո- նակէկ եւ աւազային գետնի մէջ աւելի աղէկ կ'աճի:

Լաժակաւոր Ն. (N. Tazetta) Մայիսէն—Յունիս: Հայրենիքն է Գաղլիա, Սպանիա, Բորդուկալ: Փափուկ- կէկ տունկ մին է, եւ յակընթի պէս կը մշակուի: Բաց սսկէ նաեւ տաք դիրք եւ ձմեռն աղէկ ծածկ մը կ'ուզէ:

Գարնան ալ զիշերուան ցրտութենէն պէտք է պահպա- նել: Բարձր եւ չոր ածուի մէջ աղէկ չիմշակուիր եւ ձմեռը դիւրաւ կրնայ սառիլ, բայց խոնակէկ հողի մէջ մա- նաւանդ 4 մասնաչափ խորունկ տնկուելու ըլլայ շատ ա- ղէկ յառաջ կու գայ: Եւ ըստ հետեւորդի իբր խոնաւատեր սոխ, երկայն ատեն հողէն դուրս մնալն աղէկ չէ: Տնկե- լու ատենը Սեպտեմբերի կեսէն ետքն է, ասով սոխը մինչեւ դարուն աղէկ արմատ ձգելու ատեն կ'ունենայ: Թէ որ կանուխ՝ ընձանակներու մէջ տնկուելու եւ յա- կինթներու պէս դարմանուելու ըլլայ ձմեռն ալ կ'աճի: Զրոյ մէջ չ'աճիր, բայց երկրի վրայ բաւական աճելէն եւ ծաղկին ցօղունը ցուցնելէն ետքը, կրնայ հողէն հա- նուիլ եւ ջրոյ մէջ ծաղկեցուիլ: Ցօղունը սոխին կենդրո- նէն 12—16 մասնաչափ բարձր կը բուսնի եւ աս ցօղու- նին վրայ շատ ծաղիկներ կը բացուին, որոնց ամէն մէկը սպիտակ կամ դեղին պատեաններ ունին, եւ ասոնց կեն- գրոնին վրայ մեղրի ընդունարան կամ պղտիկ զանգակ մը կայ, որուն երկայնութիւնը ծաղկին տերեւներուն երեք մասին մէկն է: Ծաղկելու ժամանակը օգերուն բարե- խառնութեան համաձայն Ապրիլի եւ Մայիսի մէջ կ'իյնայ: Բաժակաւոր Նարցէսն իր գեղեցիկ ծաղկին եւ անուշա- հոտութեանը համար շատ սիրելի է: Ուստի ասոր սեր- մէն նոր տեսակներ յառաջ բերելու համար շատ կ'աշխա- տուի, թէեւ այսպիսի փոքր կամ ձաղ սոխերը 5—6 տա- ռուան մէջ ծաղկելու կը սկսին: Ասի շատ տեսակներ եւ ստորաբաժանումներ ունի: 1. Պարզեր. Ա. Սպիտակատե- բեւ ծաղիկներով. Բ. մեծ զանգակով. Գ. դեղին զանգա- կով կամ մեղրի ընդունարանով. 1. Ծծրմբոյ դեղնութեամբ. 2. Ընմանի դեղնութեամբ. 3. պայծառ դեղին. Բ. Գեղ- նատերեւ ծաղիկներով. Գ. Տգգոյն եւ ճերմակի զարնող դեղին. 1. Տգգոյն դեղին մեղրի ընդունարանով. 2. Ու- կեղեղին մեղրի ընդունարանով. Գ. Ծծրմբոյ դեղնու- թեամբ. Գ. Ոսկեդեղին: 2. Բարդեր. Ասոնց ստորաբա- ժանումներն ալ պարզերուն պէս են: Աս տեսակներուն սոխերը թունաւոր են:

ԲՈՂԱՆԳԱՊԻԹԻՆՆ ԳԻՏՈՒԹԵՆՆ ԵՒ ԱՐԻԵՍՏՏԻՑ

Տնկարանութեան վրայ:

Ծառերը պատուաստելը կամ աչք բանալն հետեւեալ կերպով կ'ըլլայ. աղէկ զարգացած ու աղուացած ծառի մը մէկ ճիւղը եւ կամ կեղեւը աչքովը մէկտեղ կ'առնուի եւ ու- րիշ ծառի մը, հասարակօրէն վայրենի մասաղ ծառի մը վրայ կը պատուաստուի, կամ թէ բոնք անոր հետ կը կապուի: Աս պատուաստով ան վայրենի ծառին պտուղները կ'աղնուան. այնպէս որ անկէ ետեւ ան աղնիւ ծառին պէս՝ որմէ որ պա- տուաստուեցաւ, պտուղ կու տայ: Պատուաստելը շատ տե- սակներ ունի:

Տէրեւները մէյ մէկ գործիքներ են, որոնց ձեւքով առն- կերը կը շարժին ու օդ կը շնչեն: Տերեւները զանազան ձեւեր ու դիրքեր ունին, որոնց համար ալ այլ եւ այլ անուններ կ'ընդունին: Գլխաւոր բաժանումը երկուք է, պարզ եւ բարդ: Խնձորենին օրինակի աղաղաւ պարզ տերեւներ ունի. շագա- նակէնին բարդ կամ բաղադրեալ: Գարձեալ իրենց ձեւին հա- մեմատ թաւոտ, ողորկ, ժանեկաւոր, սղոճածեւ, հաւըլթածեւ, նշտրածեւ եւ այլն տերեւներ ալ կան: Տերեւներն հասարակ- օրէն կանանչ են, լուսոյ պակասութիւնը անոնց գոյնը կամ ըստ մասին եւ կամ ամբողջ կը փոխէ:

Տունկերը տեղեկություն միջնորդութեամբն օդն ու աւնոր մէջ գտնուած խոնաւութիւնը կը ծծեն, եւ իրական շարժում մ'ալ ունին: Ամէն մարդ գիտէ պատկառու կամ նըմանին, որուն տեղեկները կ'ամփոփուին երբ որ կը շոշափուին: Ճանճակալը կը գոցուի, եւ իր քաղցր հիւթը ուտել ուղղող ճանճերը կը բռնէ, իգիւպտոսի պատկառուին ալ այնպէս զգայուն է, որ իրեն մտեցողին միայն ստուերէն շարժելու կը սկսի: Տունկերէն մեծ մասը գիշեր ըլլալուն պէս իրենց ծաղկանց բաժակը կը գոցեն, զորն որ տնկոց նինջը կ'անուանեն:

Պարսկերէնէն կամ պարսկէն ըսելով կ'իմացուի ծաղիկն իր ամէն բաներովը, որն որ պտուղ յառաջ բերելու համար կը պահանջուի: Ուստի եւ էական մասերն են, բաժակը, ծաղիկի պսակը, փոշոյ թելերը, փոշոյ ուղիները, կնիքը որն որ պտուղը կամ սերմը կը բովանդակէ:

Բաժակն ուրիշ բան չէ բայց եթէ հասարակօրէն կեղեւին երկնցած կանաչ մասը որն որ ծաղիկը արտաբուստ կը պատէ, ուստի եւ բաժակը, ծաղիկն կամ երկայն եւ կամ կարճ ծածկոյթն է:

Ծաղիկ պաշտէ ծաղիկն հասարակօրէն գեղեցիկ գունաւոր տեղեւանման մասն է, որն որ բաժակէն անմիջապէս ետքը կու գայ ու փոշոյ անօթներն ու կնիքն իր մէջը կը պարունակէ: Եթե տեղեւն ու բազմատեղեւ ծաղիկի պսակներ կան:

Փոշոյ թէլ ըսելով կ'իմացուի ծաղիկի պսակին ներսի գիւն կարճ կամ երկայն երկնցած թելերը, որոնց վերի ծայրերը քաշոյ պաշտէ կան որոնց մէջ պտուղը բեղմնաւորող ծաղիկի փոշին կայ: Փոշոյ թելերը ամէն տունկերուն մէջ հաւասար չեն: Կան տունկեր որոնց ծաղիկը ամենեւին փոշոյ թելեր չունի, ասոր հակառակ կան ալ որ փոշոյ թելեր ինքնաշատ ունին:

Փոշոյ անիւթերը կնքոյն երկնցած մասն է, հասարակօրէն ծաղիկն մէջտեղը, որուն պաշտօնն է, փոշոյ թելերէն փոշին ընդունիլ որով պտուղը կը բեղմնաւորի: Փոշոյ ուղիւն վարի դին, որ հասարակօրէն հաստ եւ ուռածի պէս է, Ինչ կ'անուանուի:

Պարսկէն ծաղիկն արդիւքն է, որն որ տնկին սերմը կը պարունակէ: Չանաղան տեսակ ու ձեւով պտուղներ կան: Վիլաւոր երկու կը բաժանուի չոր ու մուռ պտուղներ:

Սէֆ, պաղոյն հասարակօրէն կտանման մասն է, որն որ ապագայ ու յառաջունին բոլորովին նման բողբոջ մը կը պարունակէ, որմէ որ պտուղը յառաջ եկած էր:

Ծանաղան տունկերուն մեծ մասը սերմով յառաջ կու գան. բայց կան նաեւ տունկեր ալ, որոնց վրայ դեռ մինչեւ հիմայ սերմը տեսնուած չէ, կարելի է շատ պզտիկ ըլլալուն եւ կամ հովին ասդին անդին տարուելուն համար: Շատ հեղ գետերն ու ծովերը սերմերը հեռաւոր տեղեր կը տանին. վասն զի շատ անգամ այնպիսի տեղեր տունկեր կը բուսնին, ու որ մշակուած չեն:

Ծանաղան հմուտ տնկաբանական յորինուածութիւններ (système) կան, որոնցմէ Թուրքֆօրին, Ժիւսիֆօրն ու Լիւնէսիֆը կը յիշատակենք: Թուրքֆօրեան յորինուածութիւնը կը կայանայ կոթունին կամ ցողունին փայտաւոր ու խոտեղէն յատկութեան վրայ, տեղեւներուն թուղին ու ծաղիկի պսակին ձեւին վրայ:

Ժիւսիֆօրն դրած յորինուածութիւնը կը կայանայ սերմին բաժանական ու անբաժին ըլլալուն, պսակին, տեղեւներուն թուղին ու փոշոյ թելերուն դրից վրայ:

Լիւնէսիֆն յորինուածութիւնը հիմնեալ է փոշոյ թելերուն թուղին, անոնց յոգաւորման կերպին, միաւորման աւ բաժանման յարաբերութեանց վրայ: Աս յորինուածութիւնը գրեթէ առհասարակ ընդունուած է:

Ծանաղան յորինուածութեանց ձեւը մեր շնանցած տունկերուն անունները գտնել կը սորովնր. եւ ասիկակ հեռուեալ կերպով: Կ'աւանդը անանի գիրք մը, որուն մէջ մէկ յորինուածութեան կարգաւոր տունկերուն անունները կան, ու վերջէն կը սկսինք տունկ մը փնտռել իր ամէն նկարագրովը կամ բնական նշաններովը, որմէ տունկին որ կարգին տակ երթալը, սեւը, տեսակը, կերպը ու ի վախճանի անունն ալ կը սորովնր:

Տնկաբանութիւնն ալ օգտակար ու զուարճարկ գիտութիւններն մէկն է: Մեծ զբօսանք կը պատճառէ անոր, որն

որ իր զուարճութեան համար դաշտի վրայ կը գտնուի, եւ ի մասնաւորի բժշկաց ու դեղաւաճաւներու մեծապէս օգտակար, որովհետեւ ինչ մը տունկեր կան, որոնք մասնաւոր հիւանդութեանց իրենց դեղ կը ծառայեն: Ուրեմն այսպէս աս գիտութիւնը բժշկի ու դեղաբարի մը անհրաժեշտ հարկաւոր է:

ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԲ ՈՒ ԶՈՒԱՐՃԱՆԻՔ

Փարիզի շէնքերուն նորոգութիւնները:

Ով որ Փարիզ տասը տարիէ ի վեր տեսած չէ, նայնը հիմայ գրեթէ չեմանչնար: Աս խօսքին հիմը նորերս քաղաքը պատող պատերուն կործանելով քաղաքն աւելի ընդարձակելուն վրայ կը կայանայ ըսելու ըլլանք նէ, պէտք չէ զարմանալ: Քաղաքը պատող շուրջ 20 ոտնաչափ բարձր պատը, որ կերպարեղնաց մաքսի սահմանն էր քիչ ատենուան մէջ կործանելով, քաղքին մէջ նայողը մը աչքը դիմացը ընդարձակութիւն մը կ'ունենայ: Աս պատերը քիչ ատենուան մէջ մէջանդէն վերջնելու եղանակը գիտնալն ալ քիչ հետաքրքրական չէ: Աս ահագին զանգուածը քիչ ատենուան մէջ անհետ ընելու համար, գործաւարները մասնաւոր հնարք մը հնարեցին, այսինքն 100 ոտնաչափէ 100 ոտնաչափ երկայնութեամբ պատին տակի կողմը գիծ մը կը փորեն եւ պատը մեքենաներով հրելով մէկէն ի մէկ վար կը պառկեցնեն:

Թէ այսպիսի ատեն, եւ պատերազմի համար այնչափ ծախք ընելն ետքը աս հսկայաձեւ գործքերն յառաջ տանելու համար ուստի ստակ կը գտնեն, պատասխանը հետեւեալ ըսելիքներնու մէջն է: Փարիզին յառաջուն շրջապատն իր մէջը 3288 էֆֆֆֆֆ (հարիւրամէդր) երես կը պարունակէր եւ 1,174,846 բնակիչ ունէր: Իսկ պատերը վար առնելով քաղաքն ընդարձակելով Փարիզ 7088 էֆֆֆֆֆ երես եւ 1,525,942 բնակիչ ունեցաւ: Քաղքին մէջ տները փլցնելով նորէն շինելը յառաջ կ'երթայ: Թէ քաղաքը նոր յատակագծին համաձայն Պաւլարը, Սգարը, աւանձնական եւ հրապարակական շէնքերը շինելու հարկաւոր եղած գետինը տներէն ազատ ընելու համար, ինչ սոսկալի ծախք պիտի ընէ իմանալու համար, հետզհետեւ ծախուած երկիրներուն ու աներուն ցանկին վրան հայեցուած մը նետելը բաւական է:

Մտերս 29 նոր շէնքեր կային շինուելու, որոնք հիւսիսային երկաթուղոյն երթալու ճամբուն վրայ պիտի իյնային, քաղաքն աս տեղերուն համար 1,375,447 ֆրանկ տարու պատրաստ էր, տերերը 3,371,920 պահանջեցին, բայց աս վախճանիս համար դրուած յանձնարարական ժողովը 2,175,510 ֆր. որով չէր: Բաց ասկէ աս պատճառաւ վաստակին կորսնցնողներուն ալ հատուցումներ եղան, օրինակի համար լեմնի օշարակ ծախող մը իր ֆնտերուն համար 325,000 պահանջեց եւ 150,000 ընդունեցաւ, պանդոկի մը տերը 225,000 պահանջեց եւ 140,000 ընդունեցաւ. եւ աս գործողութիւնները քաղքին ոգորմով մնան մը մէջն է: Քաղքին մէկ ուրիշ մասը, ուր Սեւաստորը Պաւլարը երկնցնել կ'ուզուի ուր 32 տներ կային, տերերը 5 միլիոն պահանջեցին բայց 4 ընդունեցան: Ասկէ ամիս մը յառաջ քաղաքը Ռիւ տը Ռուանը բանալու համար 9 տանց հաւանք 5,624,000 ֆրանկ վճարեց, ուր որ տերերը շուրջ 8 միլիոն կը պահանջէին: Իսկ սերիշ ֆնտերուն համար 1,193,000 վճարելու, միայն 454,000 վճարեց: Ասկէ կը տեսնուի թէ քաղաքը դրամ կը գտնէ, իրերուն միայն կէս գինը վճարելով:

1852էն մինչեւ 1859 քաղքին մէջ 4349 շէնք փլցուեցան: Եւ 9617 նոր շինուեցան: Ասոր համար տանց վարձերուն աւելնալուն պատճառը, տներու քիչութենէն չէ, այլ Փարիզ քաղքին շուստութեան շատնալէն ու բնակչաց թիւն աւելնալէն է:

Լոնտոնի նամակատուն մէջ:

22,000 պաշտօնեաներ կը զրաղին, որոնք բաւական չըլլալուն համար, 5000 հոգի պիտի աւելնան: Ասոնք նամակներն իրենց տեղերն հասցնելու համար քաղքին մէջէն անցնող երկաթուղիներն ու Գայմիլի շոգենաւները գործածելէն զտա 13,000 ալ կառք կը գործածեն: